

РІЗНОСПРЯМОВАНІСТЬ ВЕКТОРІВ ПРАВОСВІДОМОСТІ В ЮРИДИЧНІЙ ПРАКТИЦІ

MULTIDIRECTIONAL VECTORS OF SENS OF JUSTICE IN LEGAL PRACTICE

Міхайліна Т.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави
і права й адміністративного права,
докторант Донецького національного університету
імені Василя Стуса*

У статті розкривається сутність юридичної практики як багатоаспектного поняття. Зроблено висновок, що правосвідомість є інтегруючою категорією як щодо всіх напрямів юридичної практики, так і щодо взаємодії юридичної практики з іншими елементами правової системи. Виявлено специфіку правосвідомості в межах окремих напрямів юридичної практики.

Ключові слова: правосвідомість, юридична практика, правотворча діяльність, інтерпретаційна діяльність, правореалізаційна діяльність.

В статье раскрывается сущность юридической практики как многоаспектного понятия. Сделан вывод, что правосознание выступает интегрирующей категорией как в отношении всех направлений юридической практики между собой, так и в отношении взаимодействия юридической практики с другими элементами правовой системы. Выявлена специфика правосознания в пределах отдельных направлений юридической практики.

Ключевые слова: правосознание, юридическая практика, правотворческая деятельность, интерпретационная деятельность, правореализационная деятельность.

The article reveals the essence of the practice of law as a multidimensional concept. It is concluded that legal consciousness serves an integrative category in relation to all areas of legal practice between them, and the interaction of legal practice with other elements of the legal system. It is disclosed the specificity of legal consciousness within the individual areas of legal practice.

Key words: legal consciousness, legal practice, law-making activities interpretation activities, activities of law application.

Постановка проблеми. Юридична практика в загальній теорії права визнається одним із базових структурних елементів правової системи, однак на відміну від системи права та правової ідеології, до цього часу ще не вироблено усталеного підходу до змісту цієї категорії. Це відбувається внаслідок цілком об'єктивних причин (неоднорідності та поліаспектності структури юридичної практики, об'єднання в її межах явищ, які на перший погляд мають суттєві відмінності та здійснюються шляхом використання різних механізмів). Причому диференціація напрямів юридичної практики проводиться з урахуванням суб'єкта, цільового спрямування, порядку реалізації, способів правового впливу, функціонального призначення тощо. Проте в дуже незначній мірі звертається увага на ще один критерій розмежування юридичної практики на види та напрями – правосвідомість її суб'єктів, специфіку її спрямування та впливу на процес здійснення права, тим більше, що зазначені характеристики тяжіють до видозмін залежно від юридичного статусу суб'єкта і його місця в системі юридичної практики.

Стан опрацювання. Різноманітність підходів до юридичної практики свого часу висвітлювали М. Гнатюк, М. Кагадій, Д. Тихомиров, К. Хахуліна та інші. Фундаментальне дослідження правосвідомості в контексті професійної діяльності юриста здійснене В. Мухніним. Проте в аспекті загальної ролі правосвідомості в межах юридичної практики

згадані й інші наукові розробки скоріше мають фрагментарний характер, що вказує на безумовну актуальність теми нашої наукової статті.

Мета статті – обґрунтування специфіки правосвідомості в межах різних напрямів юридичної практики, а також виявлення її унікаційних властивостей відносно юридичної практики як частини правової системи.

Виклад основного матеріалу. У широкому сенсі можна стверджувати, що юридична практика опосередковує діяльнісний аспект правової системи, оскільки навіть зовнішня бездіяльність насправді характеризується діяльністю розумовою, пов'язаною з тлумаченням, оцінкою правового припису та вибором оптимального варіанта поведінки.

Окрім наявності значної кількості суміжних категорій (юридична діяльність, професійна діяльність юристів), які ускладнюють розуміння досліджуваного поняття, об'єктивно є й багатогранність юридичної практики, що виступає передумовою майже повної відсутності стандартизації правових уявлень щодо її визначення. До того ж можна констатувати досить обмежену кількість комплексних досліджень, присвячених саме юридичній практиці. Так, в одному з них М. Кагадій визначає її як різновид соціальної практики, що включає в себе узагальнену діяльність професійних юристів та інших суб'єктів права з упорядкування правового досвіду та вироблення рішень щодо узагальнення як самої

практичної діяльності, так і її результатів із метою вдосконалення законодавства та практики його реалізації [1, с. 5]. Проте така дефініція викликає певні зауваження, адже мета одиничного акта юридичної практики в абсолютній більшості випадків є більш прозаїчною та стосується досягнення певного соціально-правового результату. І навіть правовий складник такого результату нерідко залишається поза рамками сприйняття суб'єкта юридичної практики, окрім випадків, коли він збігається із суб'єктом професійної юридичної діяльності та заздалегідь усвідомлює юридичний зміст своїх дій. Настільки ж неоднозначними є й інші визначення юридичної практики. Деякі з них зводяться в підсумку до різних форм реалізації права, деякі можна визнати тотожними ступеню змішування з професійною юридичною діяльністю.

Яскравим прикладом зазначеної вище тези є дисертаційна робота Д. Тихомирова, який розглядає особливості юридичної діяльності стосовно таких її основних видів, як суддівська, адвокатська, прокурорська, поліцейська діяльність, а також деяких інших видів, похідних від зазначених. Однією з найширших класифікацій юридичної діяльності автор вважає її поділ на юридичну наукову, юридичну навчальну, юридичну практичну діяльність. Іншим методологічно значущим критерієм класифікації є напрям діяльності юристів, за яким виокремлюється правозахисна, правовідновлююча, правоохоронна, правовстановлююча, установча, наглядова, контрольна, розпорядча, інтерпретаційна, правоконкретизуюча, координаційна, систематизаційна юридичні діяльності [2, с. 9, 10, 11], що відбиває відсутність розмежування професійної юридичної діяльності та юридичної практики.

У згаданій вище науковій праці М. Кагадій також звертається до критеріїв класифікації її видів юридичної практики та поділяє їх таким чином:

1) за видами діяльності суб'єктів юридичної практики: а) правотворча; б) правореалізаційна (правозастосовча, практика додержання, використання та виконання прав і обов'язків); в) правоохоронна; г) інтерпретаційна тощо;

2) залежно від суб'єктів, які її здійснюють, дослідник виокремлює такі види юридичної практики: а) громадян; б) організацій, які не мають владних повноважень в управлінні суспільством; в) органів місцевого самоврядування; г) державних органів;

3) за видами державних органів: а) судову (Конституційного Суду України та судів загальної юрисдикції); б) прокурорську; в) слідчу; г) органів внутрішніх справ; г) нотаріальну д) інших правоохоронних органів (СБУ, митної служби, прикордонних військ, органів юстиції, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини тощо);

4) за її функціями: а) правоконкретизуючу; б) контрольну; в) правосистематизуючу; г) інші види юридичної практики [1, с. 14].

Незважаючи на всеохоплюючий характер наведеної класифікації, базовим поділом юридичної практики, що й зумовлює сутнісну специфіку кож-

ного виду, слід визнати її диференціацію залежно від виду практичної діяльності на правотворчу, правореалізаційну й інтерпретаційну, причому правоохоронна діяльність за своїми ознаками цілком вписується в діяльність правозастосовчу, яка є підвидом правореалізаційної.

Настільки детальний аналіз видів юридичної практики був необхідний для підкреслення неоднорідності її суб'єктного складу. При цьому суб'єкт, виступаючи ключовою фігурою юридичної практики в будь-яких її проявах, є носієм відповідного набору юридичних знань, правових уявлень і відчуттів, які не можуть не впливати на сприйняття ним правової норми, її розуміння та втілення у фактичних діях чи бездіяльності.

У науковій літературі неодноразово підкреслювався вплив професійної правосвідомості на реалізацію права іншими суб'єктами, який відбувається прямо й опосередковано. У першому випадку йдеться про професійну правосвідомість як необхідну суб'єктивну основу правозастосовчої, правозахисної й правоконсультативної діяльності. По-перше, правильна правозастосовна, правозахисна, правоконсультативна діяльність не можуть здійснюватися за допомогою недостатніх, фрагментарних, суто емпіричних знань про правові явища, носіями яких є суб'єкти повсякденної правосвідомості. По-друге, важливими є не тільки правові знання та їх якість, а й готовність і вміння їх практично використовувати, що забезпечується техніко-юридичним мисленням юристів, розвиненими практичними компонентами їхньої правосвідомості [3, с. 11]. Натомість загальні риси уніфікованої правозастосовчої практики окремої правової системи, а також фактична побутова поведінка посадових осіб створюють фон для опосередкованого формування правосвідомості пересічних громадян. Деформована правосвідомість представників юридичної професії, з якими власне й асоціюється право у свідомості простих людей, спонукає останніх замислюватися над тим, а чи є сенс у праві як такому, якщо воно використовується для реалізації вузькогрупових чи індивідуальних інтересів. Таке сприйняття юридичних інституцій на фоні економічної та політичної кризи дестабілізує суспільство, поглиблює соціальний конфлікт, хоча саме право насправді покликане знижувати рівень соціальної напруги.

Звісно, найбільш показовою щодо правозастосовчої діяльності є професія судді. У правовій доктрині навіть висловлюється думка, що суддя не може спиратися на своє внутрішнє розуміння свободи, рівності, справедливості чи на соціальну легітиміацію правових приписів, а у зв'язку з конкретним спором він зобов'язаний оцінити норму права, що підлягає застосуванню, з погляду її місця в системі права, її відповідності життю системи права [4, с. 367]. Але «життя системи права» здійснюється в соціумі й без нього неможливе, а отже, через правосвідомість судді в площині конкретного випадку правозастосування «прокладається міст» між фактичними соціальними обставинами та юридичною основою справи. І оскільки

свобода, рівність і справедливість за своєю суттю є глибоко суб'єктивними поняттями, досягнення справедливості можливе лише в разі знаходження спільного знаменника між внутрішнім розумінням справедливості судді щодо конкретного правозастосовчого випадку, учасників спору та зовнішньою усередненою оцінкою суспільства. На підставі симбіозу (а не простого об'єднання) уявлень про цінності в праві та цінності права відбувається формування групової та суспільної правосвідомості в усій множині її внутрішніх і зовнішніх проявів.

Хоча, безперечно, правосвідомість суб'єктів правозастосування виступає провідником між фактичними життєвими обставинами та правовою нормою і є своєрідним інструментом вирішення соціальних конфліктів, не слід недооцінювати побутову правосвідомість, оскільки вона щонайменше домінує в суспільстві та створює підґрунтя правопорядку. У зв'язку із цим правореалізаційна діяльність, не пов'язана із суб'єктами владних повноважень, виконує не менш важливу роль і позиціонується як уособлення буденної правосвідомості.

Правореалізаційна діяльність, як було зазначено вище, завжди опосередковує досягнення індивідуального чи(та) суспільного правового результату. Навіть індивідуальна мета, що досягнута правовими засобами та відповідно до правових приписів, складає базис законності та позитивного ставлення до права.

Поведінка як феномен є вищою формою активної адаптації, котра виникла в ході прогресивної еволюції живого [5, с. 49], проте вона можлива як у формі активних дій, так і у формі бездіяльності. З огляду на це цілком доцільним видається сприйняття позиції щодо поділу реалізації права на безпосередню реалізацію та реалізацію через правовідносини.

За словами М. Гнатюк, оскільки реалізація права відбувається в діях (чи правомірній бездіяльності) суб'єктів, то чи реалізується норма, чи ні, здебільшого залежить від соціальних властивостей цієї норми. Саме вони визначають і характер дії суб'єкта, коли норма не реалізується (або ігнорується, і не здійснюється жодних дій, або здійснюється варіант поведінки, що порушує норму) [6, с. 8]. Ця теза заслуговує однозначної підтримки, оскільки соціальна зумовленість права дійсно є фундаментом його ефективності. Але поряд із нею не останню роль відіграє оціночна позиція адресата норми щодо права, тому що «життя є безперервним процесом вибору, а самоактуалізація особи якраз і передбачає здійснення численних спроб вибору» [7, с. 52]. При цьому серед чинників, які складають мотивацію особи до того чи іншого варіанта поведінки, якість правової норми та її соціальна зумовленість є далеко не єдиними, хоча й досить вагомими аргументами. Нігілістичне ставлення до державно-правових інституцій є досить стійким утворенням, і його подолання потребує комплексу зважених соціально-правових та економічних заходів, без яких найбільше, чого можна чекати від адресатів правових норм, це хіба що законослухняної поведінки. Для досягнення ж усвідомленої правової активності як домінуючої

форми правосвідомості широких верств населення вона передусім повинна характеризувати суб'єктів правозастосовчої та законотворчої діяльності.

Але високий рівень правосвідомості абсолютно не виключає її специфічних рис щодо різних напрямів юридичної практики різних суб'єктів права. Правореалізаційна діяльність громадян характеризується здебільшого узагальненим відчуттям справедливості чи несправедливості права та поверховими, фрагментарними знаннями відносно його основних вимог. Правозастосовча діяльність породжує правосвідомість казуального типу, тобто недостатньо мати фундаментальні юридичні знання та бути впевненим у корисності й необхідності права як інституту, важливо вміти трансформувати загальне в одиничне для прийняття конкретного рішення.

Правосвідомість у контексті правотворчої діяльності вирізняється формальним спрямуванням. Так, у роботі О. Копиленко розкривається та знаходить додаткову аргументацію теза, що законотворчість є процесом, який формується безпосередньо й практикою, і вимогами життя, спираючись на величезний обсяг знань [7, с. 515]. Але вказані чинники різних соціальних підсистем переплітаються на рівні правосвідомості, яка й визнається константою цього процесу.

Особливістю інтерпретаційної діяльності є те, що вона завжди відіграє роль зв'язуючої ланки. Герменевтика, що розглядає право як текст, нерозривно пов'язана із суб'єктом і його свідомістю, надає найбільший спектр методологічних можливостей для оптимізації правотворчості та правозастосування [8, с. 8], що й зумовлює нетривіальність правосвідомості інтерпретатора. Розрізнення букви й духу закону за його тлумачення в умовах конституційно проголошеного принципу верховенства права припускає орієнтування суб'єкта тлумачення на принципі права як вираження духу закону, засіб розкриття його істинного змісту [9, с. 6]. Унаслідок цього виникає необхідність умовного відмежування та ранжування у свідомості змісту нормативного припису, його сенсу в контексті фактичних соціальних умов, сукупності інтересів, «вшитих» за допомогою засобів юридичної техніки, і юридичних наслідків виконання або порушення цієї норми. У сукупності перелічені чинники виводять на мотиваційні імперативи правомірної чи неправомірної поведінки.

Висновки. Підсумовуючи, відзначимо критичну важливість виявлення специфіки конфігурації правосвідомості щодо різних видів юридичної практики. Неоднорідність юридичної практики є підставою стверджувати, що для її ефективного здійснення доцільно не лише брати до уваги особливості правосвідомості, а й цілеспрямовано здійснювати вплив на неї, максимізуючи якості, необхідні та корисні для реалізації певного виду юридичної практики, причому це стосується однаковою мірою як посадових осіб, так і пересічних громадян, але цілком закономірним є використання для цього різних засобів. Підґрунтям тут повинні стати глибокі міждисциплінарні дослідження рівня ефективності права

та чинників, що впливають на його неефективність, із широким використанням спеціальної методології (статистичних, соціологічних, психологічних методів, економічного та правового моделювання). При цьому інструментами підвищення рівня правосвідомості визнається комплекс власне юридичних і неправових засобів, спрямованих як на природне підвищення престижу права в суспільстві, так і на

цілеспрямований зовнішній вплив на відповідних суб'єктів. Важливо також усвідомлювати специфіку цілеспрямованого впливу на правосвідомість суб'єктів юридичної практики залежно від напряму та виду здійснюваної ними діяльності, який повинен варіюватися не стільки залежно від виду застосовуваних інструментів, скільки залежно від їх змістовного наповнення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кагадій М. Юридична практика в правовій системі України: автореф. дис. ... канд. юрид наук: 12.00.01 / М. Кагадій; Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2005. – 24 с.
2. Тихомиров Д. Юридична діяльність в англо-американській правовій сім'ї (теоретико-правові аспекти): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Д. Тихомиров; Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2009. – 18 с.
3. Мухін В. Професійна правосвідомість: поняття, особливості, функції: автореф. дис. ... канд. юрид наук: 12.00.01 / В. Мухін; Нац. юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2007. – 21 с.
4. Аверин А. Правопонимание и конкретизация законодательства / А. Аверин // Конкретизация законодательства как технико-юридический прием нормотворческой, интерпретационной, правоприменительной практики. – Н. Новгород: Нижегородская академия МВД России, 2008. – С. 363–374.
5. Герасимів Т. Девіантна поведінка особистості, її причини та шляхи попередження / Т. Герасимів // Форум права. – 2015. – № 4. – С. 49–55.
6. Гнатюк М. Правозастосування та його місце в процесі реалізації права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / М. Гнатюк; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2007. – 21 с.
7. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу. – М., 2011. – 496 с.
8. Копиленко О. Наукові засади розвитку законодавства / О. Копиленко // Правова держава. – 2006. – Вип. 17. – С. 515–520.
9. Матвеева Л. Юридична природа та місце офіційних інтерпретаційних актів у правовій системі України: автореф. дис. ... канд. юрид наук: 12.00.01 / Л. Матвеева; Національний університет внутрішніх справ. – Х., 2005. – 20 с.
10. Михайлович Д. Офіційне тлумачення закону: автореф. дис. ... канд. юрид наук: 12.00.01 / Д. Михайлович; Національний університет внутрішніх справ. – Х., 2003. – 17 с.